

Nová náboženská hnutí a děti

Referát o zásadní odborné knize k tématu

V 60. letech minulého století na Západě značně narostl počet nových náboženských hnutí a tento (pro mnohé překvapivý) nárůst vyvolal v některých západních společnostech stav tzv. morální paniky. Na konci 90. let bylo už společenské mínění většinou umírněnější (v české společnosti ovšem ještě ne) a společenští vědci mohli přistoupit i k tématům, v nichž působení nových náboženských hnutí ve třetí třetině 20. století alespoň předběžně bilancovali. Tak vznikla i kniha "Děti v nových náboženstvích" (Palmer, Susan J., Hardman Charlotte E. (eds.), *Children in New Religions*, Rutgers University Press 1999, 255 stran, ISBN 0-8135-2620-5.). Shrnuje problematiku tzv. druhé generace nových náboženských hnutí, tedy lidí, kteří do prostředí nových náboženských hnutí nikoli konvertovali, ale narodili se. Tato kniha se stala natolik zásadním východiskem pro další bádání v této oblasti, že se vyplatí o ní referovat i více než deset let po jejím vydání.

Kvalitu slibují už obě editorky: kanadská religionistka Susan Palmerová má za sebou průkopnické práce o hnutí Bhagvána Radžníše (Osho) a o roli žen v nových náboženských hnutích [1] a milenialismu, nověji se věnuje i hnutí Fa-lun-kung. Britská antropoložka Charlotte Hardmanová napsala několik studií o nových náboženských hnutích a postupně přesunula svůj zájem na hnutí Nového věku. Editorky knihu rozdělily do čtyř částí: v prvních třech jednotliví autoři odpovídají na otázky, (1.) jakým způsobem děti proměňují nová náboženská hnutí, (2.) jaký otisk nová náboženská hnutí nechávají na dětech, které vyrůstají v jejich středu, a (3.) jak na přítomnost dětí v nových náboženských hnutích reaguje většinová společnost. Samy tyto děti se dostávají ke slovu v poslední (4.) části. O všech třinácti příspěvcích tohoto sborníku se nyní co možno stručně zmíníme.

Britská socioložka Helen A. Bergerová se dlouhodobě věnuje **novopohanskému hnutí**. Ve své studii [2] do tohoto sborníku reflektuje dilema novopohanských rodičů: vychovávat své děti v novopohanské víře, anebo jim dopřát stejně svobodnou duchovní cestu, jakou měli oni? Nejde ale jen o otázku osobní svobody. Jeden z citovaných novopohanů říká: "Tím, že vychováváme lidi k pohanské cestě místo toho, aby si ji našli sami, riskujeme, že se ocitneme ve stále apatičtější pohanské komunitě" (str. 13). Podobné dilema se týká i rituálů: mají být přístupné dětem (které se na nich většinou velmi rády a tvořivě podílejí), anebo si tyto rituály mají zachovat spíše mysteriální charakter? Obě tato dilemata novopohanští rodiče obvykle řeší nějak kompromisně.

Bergerová dále popisuje přechodové rituály, které pro své děti novopohanské komunity vyvinuly, a zmiňuje také vztah k sexu, který si tyto děti vytvářejí. Nahota akceptovaná při rituálech a otevřený postoj rodičů k projevům sexuality neznamenají, že by děti přijímaly modely předčasného nebo nezodpovědného sexuálního chování, ačkoli jsou z toho někdy podezírány většinovou společností. Jinou příčinou neshod s příslušníky většinové společnosti se může stát třeba to, že novopohanské děti vnímají svět oživený duchy, nebo to, že se spolu se svými rodiči zdráhají přijmout společensky obvyklé chování např. v obdobích křesťanských svátků.

Americký religionista E. Burke Rochford ml. je bezpochyby nejvíce uznávaným akademikem z těch, kteří se zabývají hnutím **Hare Kršna**. Děti v tomto hnutí byly zpočátku vychovávány ve vlastních školách, tzv. gurukulách. Do těchto celoročních internátních škol odcházely už ve věku čtyř nebo pěti let, a to hlavně proto, aby si s rodiči navzájem nepřekáželi v disciplíně, kterou rozvíjení vědomí Kršny vyžaduje. Z finančních důvodů byly ale gurukuly v 80. letech rychle rušeny a mladí oddaní přecházeli do veřejných škol (roku 1992 navštěvovalo veřejné školy 75% dětí na základním stupni a 95% dětí na středním stupni). Rochford zkoumal, jaké důsledky pro identitu oddaného a pro jeho příslušnost ke hnutí měl intenzivní styk s vrstevníky ve veřejných školách.

Studie [3] dokládá řadu problémů mladých oddaných: některé z nich je možné připočíst izolovanému životu v komunitách, jiné zase předsudkům okolí, které děti nemilosrdně stigmatizovalo. Mladí oddaní to každopádně neměli lehké a Rochford ukazuje, že se během školní docházky svému hnutí do značné míry odcizují. Překvapivě ale podobnou míru odcizení nachází i mezi těmi oddanými, kteří vlivu spolužáků a veřejných škol vystaveni nebyli nebo byli vystaveni v malé míře. Činí proto závěr, že vinu na tomto odcizení druhé generace oddaných má především nedostatek učebních a pracovních příležitostí, které by mladé oddané pevněji vázaly k jejich komunitám.

Na Rochfordově výborné studii si ovšem dnešní čtenář musí uvědomit, do jaké míry je současné hnutí Hare Kršna

odlišné od toho, které autor popisoval. Zatímco Rochfordovi mladí oddaní ještě vyrůstali v komunitách, v posledních letech se hnutí proměnilo tak, že naprostá většina jeho členů žije mimo komunity a jejich podíl na duchovním životě společenství je děje tzv. kongregačním způsobem, tedy docházením do chrámů a středisek podobně, jako např. křesťané docházejí do svých kostelů či modliteben. Tento způsob podstatně méně izoluje mladé oddané od jejich okolí, na toto okolí je postupně přivyká, a dovoluje tak dnešním rodičům - oddaným Kršny, aby byli v předávání duchovní cesty svým dětem úspěšnější.

Druhý díl knihy otvírá studie Amy Siskindové o **Sullivanově institutu pro výzkum psychoanalýzy**. [4] Tuto alternativní psychotherapeutickou a zároveň nevýslovně náboženskou komunitu založil v New Yorku roku 1957 terapeut Saul B. Newton (1906-1991). Komunita odmítala tradiční modely rodiny, protože rodinu považovala za hlavní příčinu duševních nemocí. Důsledkem toho byly promiskuitní intimní vztahy a oddělování dětí od rodičů. Brzy po Newtonově smrti se komunita rozpadla; částečně i kvůli sporům, které se týkaly péče o děti a které vzbudily negativní zájem veřejnosti. Amy Siskindová v této komunitě vyrůstala a jako socioložka se jí věnovala i v pozdější odborné monografii.[5]

Britský antropolog Simon Coleman se v další studii [6] zabývá církví **Slovo života** ve švédské Uppsale. Společenství Slovo života působí i u nás: ostatně právě letos byla česká pobočka tohoto hnutí registrována Ministerstvem kultury. Prostředí křesťanského hnutí víry, kam Slovo života patří, i postavení dětí v něm ukázal české veřejnosti (možná nepříliš citlivý) celovečerní dokumentární film Terezy Nvotové "Ježíš je normální!" (2009).

Coleman podrobně popisuje velmi promyšlený systém socializace dětí do tohoto náboženského společenství. Tento způsob vychází z evangelikální tradice, ale velikost a dynamika uppsalského společenství umožnila propracovat tento systém daleko více, než je v evangelikálních církvích běžné, takže Slovo života např. úspěšně založilo školy na všech stupních. Společenství vytvořilo řadu možností pro aktivity různých věkových skupin a dává důraz na to, aby tyto aktivity byly odděleny podle věku a potřeb svých příslušníků a jejich dětí. Na druhou stranu tyto oddělené "ostrovy" církevních aktivit účinně spojuje požadavkem křesťanského růstu, který se týká dětí i dospělých. Díky důrazu na rozvíjení osobní víry v každodenních záležitostech, na dětsky upřímný přístup k Bohu a na dětsky přímočarou doslovnost při výkladu bible mají děti ve společenství stejný status jako dospělí. Projevy dětí tento status odrážejí: děti káží (i dospělým), prorokují, modlí se v neznámých jazycích a uplatňují to, co společenství považuje za důkazy boží moci.

Elizabeth Putticková je známa jako autorka studií o hnutí Nového věku a zvláště šamanismu, ženské spiritualitě či aktivitách pro osobní rozvoj. Svůj doktorát v oboru sociologie náboženství ale získala prací o **Oshově hnutí**. A tímto hnutím, resp. výchovou a vzděláváním jeho dětí v britské internátní škole Osho Ko Hsuan, která jako jediná v současnosti poskytuje základní vzdělání dětem Oshových sannjásinů z celého světa, se zabývá i ve studii [7] v této knize.

Vztah Bhagvána Radžníše (1931-1990), v poslední fázi života zvaného Osho, k instituci rodiny byl velmi odmítavý. Putticková cituje jeho známé výroky jako "Rodiny, školy a církve jsou jatka našich dětí" nebo "Rodina je kořenem všech našich neuróz" (str. 90). Proto by podle Radžníše-Osha měly být děti vychovávány co nejméně a raději ponechány, aby si našly svou vlastní cestu. Putticková také připomíná, že v Radžníšových komunitách byly ženy odrazovány od mateřství. "Nové dítě" bylo ovšem zároveň součástí Radžníšova úsilí o vytvoření "nového člověka" a nové, buddhovské komunity. O děti se měla starat hlavně komunita, a to do té míry, že děti měly sice znát svou matku, ale nikoli svého otce. Svě ideály ohledně dětství, rodičovství a vzdělávání Osho soustředil do knihy *Nové dítě*, vydané roku 1991.

Putticková ve své velmi zajímavé studii ukazuje, jak se s Oshovými ideály a zároveň s nároky britského ministerstva školství vyrovnává škola Osho Ko Hsuan v anglickém Devonu. Oshova svobodmilovnost (až se sklony k anarchismu) se samozřejmě projevuje i v přístupu k žákům, ale výsledky kompromisů, které v tomto směru škola nutně musí provádět, školní inspekce považují za vesměs pozitivní. Podobně ani kompromisy mezi Oshovým ideálem "vzdělávání v pěti dimenzích" [8] a nároky britských vzdělávacích programů nedopadají špatně. Hlavní znepokojení Putticková vyjadřuje nad velmi skrovnými úspěchy absolventů školy v další akademické dráze. Vedle Oshových vzdělávacích ideálů je příčinou tohoto faktu patrně i antiintelektualismus, který je mezi sannjásiny, a tedy i rodiči dětí ve škole Ko Hsuan, obvykle velmi silný. Slabé vybavení pro akademickou dráhu, píše Putticková, škola dětem kompenzuje vytvářením prostředí mimořádně bohatého na emoční a sociální podporu (str. 104).

Pro českého čtenáře této studie může být zajímavá i diskuse, zda se jedná o "náboženskou školu". Tato diskuse

připomíná české spory o waldorfské školy, které podobně jako Osho Ko Hsuan zajisté nejsou "církevní", přestože jsou zcela prochnuty specifickou formou spirituality. Putticková navrhuje v případě školy Osho Ko Hsuan používání termínu "spirituální svobodná škola" (str. 105), což se zdá být kategorie velmi vhodná i pro školy waldorfské.

Z hlediska přístupu k dětem patří hnutí **Sahadža jóga** (u nás registrované Ministerstvem kultury jako Višva Nirmala Dharma) k těm problematičtějším. Britská orientalistka Judith Coneyová ve své studii [9] nejdříve popisuje, jak detailním způsobem Šrí Matádží, zakladatelka tohoto hnutí, předepisuje jóginům, jak se mají o své děti starat. Božská matka dává velký důraz na kázeň dětí, na jejich pravidelné zapojování do meditací a obřadů od batolecího věku a na začlenění dětí do komunity. Coneyová proto pokračuje popisem a srovnáním zařízení pro děti v Británii a v Indii a krátce zmiňuje také internátní školu v Římě, kam posílají své děti i čeští sahadža jógini.

Z popisu vyplývá to, co je i v češtině známo díky překladu knihy francouzského psychiatra Jean-Marie Abgralla: [10] děti jsou na velmi dlouhá období izolovány od svých rodičů (až na devět měsíců), mnoho času tráví samy bez vychovatelů, jejich kontakt s rodiči je velmi omezen, vliv ne-jóginického okolí na ně je minimalizován apod. Coneyová ovšem upozorňuje, že sahadža jógini se vzájemně liší v míře oddanosti Božské matce a že se liší i tlak na jednotlivé jóginy v různých národních i místních společenstvích, takže masivní socializace dětí nepřináší stejné výsledky. Dále připomíná typické tajnůstkářství, možná snad až záměrné matení veřejnosti, s nímž se u sahadža jóginů běžně setkáváme a které patrně přispívá k prudkým sporům v některých evropských státech, zvláště ve Francii a Itálii. Prarodiče, zcela izolovaní od svých vnuků, někdy získávají v těchto sporech podporu nejen médií, ale i úřadů.

Americká socioložka Gretchen Sieglerová ve své studii [11] popisuje způsob práce s dětmi a mladistvými v komunitním novém náboženském hnutí **ISOT** (In Search of Truth), které působí na dvou místech Spojených států, v Kalifornii a Idaho. Je součástí křesťanského pentekostálního (letničního) hnutí a řídí se (a to rovněž v otázkách výchovy dětí) hlasem prorokyně Marie Tolbertové. Jeho kořeny jsou již v 50. letech 20. století, ale rozhodující moment přišel v letech 80., kdy společenství nabylo přesvědčení, že Bůh je volá k systematické péči o problémovou mládež. Hnutí přečkalo obvinění ze zneužívání dětí v 90. letech a patrně díky svému důrazu na komunitní "rodinu" a na mravní a náboženské závazky je v socializaci dětí relativně úspěšné.

Poslední studii [12] druhé části knihy napsal italský právník a odborník v oboru nových náboženských hnutí Massimo Introvigne, a to o italské esoterické komunitě **Damanhur**, [13] která se nachází blízko Turína, kde Introvigne působí. S více než 500 obyvateli je to možná současná největší náboženská komunita na světě. Děti v ní jsou vychovávány v rodinách i v komunitních školských zařízeních, která poskytují vzdělání až do 14 let. Ačkoli komunita byla mnohokrát vystavena kritice a vyšetřování, od svého založení roku 1976 se úspěšně rozvíjí. Poměrně úspěšné je společenství také v předávání způsobu života svým dětem.

Třetí část knihy obsahuje čtyři studie o právních sporech, které se týkaly dětí v nových náboženských hnutích. V první z těchto studií [14] Susan Palmerová (již zmiňovaná editorka knihy) analyzuje akci roku 1984, při níž bylo za asistence asi 90 policistů a 50 sociálních pracovníků odebráno komunitě **Dvanácti kmenů** v Island Pond v americkém státě Vermont 112 dětí. Komunitní hnutí Dvanáct kmenů, [15] dříve známé jako Mesiánské komunity, má kořeny v tzv. ježíšovském hnutí, těsně svázaném s hnutím hippies. Dvanáct kmenů bylo podezříváno z tvrdé výchovy dětí, zahrnující přísné fyzické tresty, i z nadměrné dětské práce. Zmíněná akce byla ale shledána nezákonnou a na dětech se žádné stopy zneužití nenašly. Palmerová ovšem nezůstala jen při popisu této široce medializované akce, ale vystopovala i sled událostí, které k ní vedly. S odstupem let můžeme doplnit, že tyto mileniální a fundamentalističtí křesťané, provokující způsobem života své konzervativní okolí, se dostali do konfliktu v Bavorsku roku 2002, a to proto, že trvali na domácím školství navzdory nesouhlasu úřadů. Událost v Island Pond ostatně připomíná poměrně nedávný spektakulární zásah v rozsáhlém farmářském komplexu "Yearning for Zion" v americkém Texasu, při němž policisté a sociální pracovníci odebrali rodičům - příslušníkům Fundamentalistické církve Ježíše Krista Svatých posledních dní - celkem více než 400 dětí. Ani v tomto případě soud neshledal k takové akci zákonné důvody.

Profesor sociologie z Nevadské univerzity v Reno James T. Richardson přináší do sborníku "své" téma: snahu většinové společnosti dostat nová náboženská hnutí "pod kontrolu". [16] Tato snaha byla nejméně dvě desetiletí legitimována tvrzením, že "seky vymývají mozek". Toto již těžko udržitelné tvrzení je nahrazováno předpokladem "zneužívání dětí v sektách", tedy obviněním, že "všem dětem jistých skupin je ubližováno už jenom tím, že jsou ve skupině, jejíž přesvědčení a praktiky se někomu zdají být škodlivé" (str. 175-176). Z takových obvinění se pochopitelně mohou stát argumenty např. ve sporech o výchovu dětí, jejichž jeden rodič nové náboženské hnutí

opustil, zatímco druhý zůstal jeho příslušníkem. Richardson rozlišuje čtyři kategorie takových tvrzení o **kolektivním zneužívání dětí**. Obvinění se týkají (1) domácího vyučování (děti jsou údajně nábožensky indoktrinováni a je zabráněno jejich uplatnění na trhu práce a jejich dalšímu vzdělávání), (2) tělesných výchovných trestů, (3) nízkého životního standardu (který má být způsoben komunitním způsobem života, jídelními předpisy apod.) a (4) sexuálního zneužívání.

Nejvíce místa ve své studii Richardson věnuje sérii obvinění Děti Božích (Rodiny) ze sexuálního zneužívání. Soustředí se na čtyři hlavní případy, kdy se komunity tohoto nového náboženského hnutí staly cílem nájezdu policistů a sociálních pracovníků: v Argentíně (1989), Španělsku (1990), Austrálii (1992) a ve Francii (1993). V závěru pak shrnuje, že "typické zákony, které mají děti chránit před zneužíváním, nefungují dobře v případě náboženských společenství" (str. 182). Důvodem je to, že zákony předpokládají možnost zjištění situace prostřednictvím sociálních kontaktů (díky učitelům, sousedům, rodinným přátelům apod.) a určitou spolupráci samých obviněných. Ani jeden z těchto předpokladů ale nemusí být v izolovaných a vůči státu nepřátelsky naladěných náboženských společenstvích splněn.

V další studii [17] hledá americký právník Michael W. Homer rovnováhu mezi oprávněnými nároky, vyplývajícími z náboženské svobody, a stejně oprávněným jednáním v **nejlepším zájmu dítěte**. Z případů, které popisuje, vyplývá např. to, že americké soudy posuzují náboženství především z hlediska jeho vlivu na dítě. Tak byla v případě rozvedeného židovského manželství péče o dítě svěřena otci, protože matka přestala dodržovat předpisy ortodoxního judaismu, a nebyla tedy už schopna naplňovat duchovní potřeby dítěte. V případě společensky odsuzovaných nových náboženských hnutí se taková praxe ovšem může jevit jako problematická. Proto se Homer dále věnuje podrobněji třem právním bitvám o svěření dětí do péče; týkaly se Fundamentalistické církve Ježíše Krista Svatých posledních dní, davidianů a Církve všeobecné a vítězné. V závěru Homer srovnává americkou situaci s evropskou: připomíná, že vztahy mezi novými náboženskými hnutími a většinovou společností mají ve Spojených státech dlouhou historii, zatímco Evropa má zkušeností podstatně méně a je navíc rozjitřena událostmi hromadných vražd a sebevražd ve společenství Řádu slunečního chrámu (v letech 1994, 1995 a 1997). Nabádá proto evropské společnosti, aby nepodléhaly rychlým a jednostranným odsudkům nových hnutí.

Podobný úkol jako Američan Homer plní Brit Anthony Bradney z právnické fakulty Leicesterské univerzity: popisuje význačné **britské případy** soudních sporů o svěření dítěte do péče jednoho z rozvedených rodičů. Soustředí se hlavně na dva soudní výroky, které měly obrovský vliv na vývoj vztahu britské společnosti k novým náboženským hnutím. Prvním byl výrok soudce Justice Lateye z roku 1984, který obsahuje i tato tvrdá slova vůči scientologickému hnutí a jeho zakladateli Hubbardovi: "Důkazy jsou jasné a přesvědčivé: Pan Hubbard je šarlatán... Scientologie je nemorální a společensky nepřijatelná... je zkažená, hrozivá a nebezpečná..." Na základě tohoto přesvědčení, které nedalo scientologii žádnou šanci, odebral děti z péče otce - scientologa a svěřil je do rukou matky, která scientologické hnutí opustila. - Druhý výrok pronesl soudce Alan Ward roku 1995 po tříletém pečlivém studiu dokumentů Děti Božích (Rodiny) a vyslechnutí řady současných i bývalých příslušníků rodiny, religionistů, sociálních pracovníků a dalších odborníků. [18] Jeho rozsudek byl kompromisní: svěřil péči o dítě matce, která byla příslušnicí tohoto hnutí, ale stanovil několik důležitých podmínek pro jeho výchovu a vzdělání. Tento rozsudek vedl k veřejnému přiznání chyb, jichž se dopustil zakladatel tohoto hnutí David Berg (1919-1994), a k důkladné (byť ne vždy dokonalé a asi ani zcela upřímné) sebereflexi v tomto hnutí.

Anthony Bradney ve svém příspěvku shledává, že sice není možné činit závěr o jednotném postoji britských soudů v takovýchto případech, ale že vývoj postupuje spíše pozitivně směrem k "obhajitelnému názoru na roli náboženství v případech opatrovnictví" (str. 221).

Poslední část knihy obsahuje jen jednu studii. [19] Pochází od již zmíněné editorky celého sborníku Charlotte E. Hardmanové a předkládá výsledky výzkumu pojetí morálky a autority u dětí ve společenstvích Nového věku (konkrétně ve známé Findhornské komunitě), Transcendentální meditace a Děti Božích (Rodiny). Zatímco v Rodině, křesťanské fundamentalistické komunitě, jsou děti vychovávány podle jasných ("biblických") principů a v poslušnosti vnější autoritě, v Transcendentální meditaci a Findhornské komunitě nejsou striktní pravidla zaváděna, protože v těchto společenstvích panuje přesvědčení o tom, že autorita a odpovědnost je v dětech samých. Tyto děti ostatně přebírají názory svých rodičů o pouze relativní platnosti jakýchkoli pravidel ("Otroctví bylo kdysi v pořádku.", "Nic není absolutně špatné" apod. - str. 235).

Rozdíl mezi pojetím morálky u dětí Rodiny a u ostatních sledovaných dětí odpovídá i rozdíl v míře úspěchu jejich socializace. Zatímco v Rodině děti sdílejí morální náhled svých rodičů a budou pravděpodobně sdílet také jejich misijní poslání, děti ve společenství Transcendentální meditace a Nového věku vykazují silné a individualizované

sebepojetí, a mohou tedy snadněji zavrhnout svět, v němž vyrostli.

Na závěr: sborník neobsahuje žádné vysloveně hluché místo a celkově má špičkovou úroveň. Jednotlivé příspěvky se liší především tím, zda jsou zaměřeny spíše popisně (Coleman, Introvigne, Hardmanová), anebo zda zároveň vybízejí k obecnějším úvahám (Rochford, Putticková a především Richardson). Pro českého čtenáře jsou patrné i značné rozdíly v relevanci jednotlivých studií vzhledem k českým poměrům - zatímco např. sahadža jóga je u nás poměrně silně zastoupena, ale není k ní dostupná téměř žádná odborná literatura [20] (a studie Coneyové je tedy velmi užitečná), poměry v Sullivanově institutu nebo v ISOT jsou z českého pohledu jen okrajovou kuriozitou.

Poznámky:

[1] Patrně nejznámějším dílem Palmerové je Palmer, Susan, *Moon Sisters, Krishna Mothers, Rajneesh Lovers: Women's Roles in New Religions*, Syracuse University Press 1994, ISBN 0815603827.

[2] "Witches: The Next Generation"

[3] "Education and Collective Identity: Public Schooling of Hare Krishna Youths"

[4] "In Whose Interest? Separating Children from Mothers in the Sullivan Institute / Fourth Wall Community"

[5] Siskind, Amy B., *The Sullivan Institute / Fourth Wall Community. The Relationship of Radical Individualism a Authoritarianism*, Praeger Publishers 2003, ISBN 0-275-96878-2. [6] God's Children: Physical and Spiritual Growth Among Evangelical Christians"

[7] "Osho Ko Hsuan School: Education the 'New Child'"

[8] Tento ideál přibližuje i internetová prezentace školy Osho Ko Hsuan, dostupná na adrese <http://www.kohsuan.org/idea.html>.

[9] Growing Up As Mother's Children: Socializing a Second Generation in Sahaja Yoga"

[10] Abgrall, Jean-Marie, *Mechanismus sekt*, Karolinum 1999, str. 119. ISBN 80-7174-774-7.

[11] "The Children of ISOT"

[12] "Children of the Underground Temple: Growing Up in Damanhur"

[13] Více o této komunitě: Grešková, Lucia, Federace Damanhur, *Dingir* 6 (4), 2003, str. 8-9.

[14] "Frontiers and Families: Children of Island Pond"

[15] Více o tomto hnutí: Vinš, Petr, Komunita dvanácti kmenů, *Dingir* 8 (3), 2005, str. 83-84.

[16] "Social Control of New Religions: From 'Brainwashing' Claims to Child Sex Abuse Accusations"

[17] "The Precarious Balance Between Freedom of Religion and the Best Interests of the Child"

[18] Dokumenty jsou dostupné na adrese http://www.xfamily.org/index.php/Judgment_of_Lord_Justice_Ward.

[19] "The Ethics of Children in Three Ne Religions"

[20] Upozornit můžeme jen na diplomovou práci Petránová, Karin, *Sahadža jóga uprostřed nových náboženských směrů*, Husitská teologická fakulta Univerzity Karlovy, 2004, o výchově dětí pojednává na str. 94-97.

Zdeněk Vojtíšek